

R. A. F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw* (Proefschrift Technische Hogeschool Delft; Zutphen: De Walburg Pers, 1984, 280 blz., f39,50, ISBN 90 6011 330 6).

Het proefschrift van Smook geeft door middel van uniforme thematische plattegronden een representatief overzicht van de wijzigingen die zich vanaf circa 1830 in de Nederlandse binnensteden hebben voltrokken. In zijn studie zijn 28 steden betrokken, waaronder de grote steden Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Als ondergrens is aangehouden 5000 inwoners in 1825.

De publikatie sluit een periode af van ruim tien jaar waarin de auteur als stedenbouwkundig adviseur met eigen ogen heeft kunnen waarnemen dat 'het beeld van de oude kernen ... snel ... verandert'. Hij neemt in die periode 'in vrijwel alle steden ... saneringsgebieden' waar, 'met sterk verwaarloosde of reeds gesloopte gebouwen,... [en met] ... plaatsen waar kennelijk recent is gebouwd' (9).

Het beeld van verandering is dus vooral het beeld van verval en aantasting. Smook roemt de gaafheid van de stedenbouwkundige structuur van de vroeg-negentiende-eeuwse stad, zoals deze wordt getoond in de eerste kadastrale opmetingen, de zogenaamde kadastrale minuutplannen, uit de periode 1816-1831 (voor de provincie Limburg 1830-1839). 'Leg de huidige stadsplattegrond daarnaast. Van de oorspronkelijke gaafheid van het geheel zijn vaak nog slechts geïsoleerde stukken aanwezig of wordt het beeld geheel verstoord door doorbraken en inbouw van grootschalige elementen. Vooral aan de randen van hetgeen we als oude binnenstad plegen aan te duiden is dikwijls veel oorspronkelijks verloren gegaan' (9).

Smook heeft de Nederlandse binnenstad bestudeerd in een periode waarin sociaal, functioneel en technisch verval op grote schaal om zich heen greep. In de jaren zestig van deze eeuw slaagde men slechts incidenteel erin het tij te keren. Nu halverwege de jaren tachtig, is het dieptepunt achter de rug en dank zij de effectieve aanpak van de stadsvernieuwing is weer veel hersteld. Niet altijd in architectonisch opzicht, vaak wel stedenbouwkundig beschouwd.

Het overheidsbeleid is mede gericht geweest op herstel van historische elementen in de gebouwde omgeving. Volgens een ruwe schatting van de Rijksdienst voor de monumentenzorg zijn vanaf 1973 in historische binnensteden, waaronder de 28 door Smook geselecteerde, circa 10.000 historische panden gerestaureerd. Het betreft woningen met waarde als monument. De foto's die in het proefschrift zijn afgebeeld ter ondersteuning van het betoog geven niet zelden vervallen buurten te zien, die thans weer in (oude) luister zijn hersteld en als woonbuurt weer redelijk functioneren. Deze constatering is niet bedoeld als kritiek op het werkstuk van Smook. Zij is wel nodig om duidelijk te maken dat de inspiratiebron, te weten de stad in verval, in tijd is begrensd. Hiermee is tevens het belang van het boek weergegeven: het is een tijdsbeeld van de Nederlandse stad in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw. Voor het eerst zijn de wijzigingen, lees: aantastingen, in uniforme plattegronden en beschrijvingen vastgelegd.

Het omvangrijkste deel van het proefschrift is hoofdstuk III. Hierin zijn de 28 stadsbeschrijvingen opgenomen, per stad bestaande uit: een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de nederzetting tot het begin van de negentiende eeuw, een schets van de sociaal-economische ontwikkeling van de stad in de negentiende en twintigste eeuw, een chronologisch overzicht van de stedenbouwkundige veranderingen vanaf circa 1830 en een nadere toelichting bij het veranderingsproces. Ter verduidelijking is voor iedere stad een bevolkingsgrafiek gegeven (relatieve toename in perioden van 10 jaar; 1825-1980). De al eerder genoemde uniforme kaarten zijn de volgende: het kadastrale minuutplan, de huidige stadsplattegrond, en de interpretatiekaart. Laatstgenoemde kaart geeft de verschil-

len weer tussen het minuutplan (circa 1830) en de huidige stadplattegrond (circa 1980). De plattegronden zijn afgedrukt op schaal 1 : 10.000.

Het doel van de studie was volgens de verantwoording niet beperkt tot het tonen en verklaren van de veranderingsprocessen in de laatste anderhalve eeuw. Het uiteindelijke doel was, en is, de toepassing van de conclusies in de stedenbouwkundige praktijk van vandaag en morgen. Naast vakgenoten heeft Smook ook individuele burgers en bestuurders willen bereiken. De afzonderlijke stadsbeschrijvingen (hoofdstuk III) geven helaas weinig houvast om verband te leggen tussen historie, heden en toekomst. Het hoofdstuk voorafgaand aan de stadsbeschrijvingen (hoofdstuk II, het maatschappelijk kader) dient in de eerste plaats om de algemene historische ontwikkeling in relatie tot steden te presenteren, zodat de afzonderlijke stadsbeschrijvingen beter kunnen worden begrepen. De hoofdstukken na de stadsbeschrijvingen betreffen de samenvatting van de veranderingen per stad (hoofdstuk IV, typologie van de veranderingen) en een nadere verklaring van de aangetroffen veranderingen (hoofdstuk V, achtergronden van het veranderingsproces). Hoewel de genoemde hoofdstukken II, IV en V een nuttige functie vervullen in samenhang met hoofdstuk III (de stadsbeschrijvingen), leveren zij niet de gewenste bouwstenen om te komen tot een koppeling van historie, actualiteit en toekomst. En dus komen de conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk VI) wel erg in de lucht te hangen. De aanbevelingen die Smook geeft voor verantwoord beheer van binnensteden komen mijns inziens rechtstreeks voort uit zijn praktijkervaring, en niet uit zijn studie. Zij zijn daarom niet minder behartigenswaardig. Wel missen zij hierdoor (wetenschappelijke) diepgang en nuance.

In zijn inleiding, en het komt terug in de conclusies, heeft Smook gesteld dat vooral de randen van de historische binnensteden zijn veranderd (een proces van afbraak). Vanuit de strak begrensde binnenstad (de stad in 1830) bezien is zijn voorstelling van zaken juist. Bezien vanuit de gegroeide stad kan het veranderingsproces ter plaatse van de rand echter ook worden beoordeeld als een proces van integratie, waarbij de verschillende, oude en nieuwe, delen van de stad zijn betrokken. Zonder verandering (aantasting) geen aaneenschakeling, en uiteindelijk geen groei van het historische stadsdeel. Zoals bekend is de stad anno 1830 niets anders dan het resultaat van integratie van stadsgedeelten van vóór die datum. En ook na 1830, in de laatste anderhalve eeuw, zijn steden verder ontwikkeld en dit heeft geleid tot uitbreiding van de historische stad door middel van verandering en vernieuwing. Voorbeelden hiervan zijn de stadsuitleg van Zutphen (de IJsselkade, circa 1860), de uitleg van Deventer en Groningen (circa 1880) en de uitleg van Maastricht in het oostelijk stadsdeel Wijck (de Stationsstraat en omgeving, circa 1870-1880). Smook kent de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen wel, maar duidt deze aan als 'niet specifiek historisch' (267). Het mag bekend worden verondersteld dat de definities van de Monumentenwet van 1961 ook van toepassing zijn op de gebouwen en de totaliteit van de genoemde voorbeelden. Niet algemeen bekend is dat ook de stedenbouwkundige ontwikkelingen uit het begin van de twintigste eeuw binnen de werkingssfeer van de Monumentenwet raken. Het is een gemis dat niet is ingegaan op de veranderende opvattingen over stedenbouwkundige en bouwkundige monumenten.

Als conclusie geldt, dat de studie van Smook pas in groter verband kan leiden tot de door hem gewenste toepassing bij de komende stedenbouwpoging. Voorwaarde is dat de door Smook benadrukte grens (de stad in 1830) wordt verlaten en op een andere wijze historiciteit in stedenbouw wordt gedefinieerd. Het is te hopen dat burgers, bestuurders en vakgenoten gaan beseffen dat analyse van de (historische) stadsontwikkeling als instrument onmisbaar is bij het beheer en de inrichting van de gebouwde omgeving. Pas dan ontstaat een economische basis voor systematisch onderzoek in stedenbouw. Het is

de verdienste van *Binnensteden veranderen* dat op overtuigende wijze is aangetoond dat het veranderingsproces van binnensteden niet kan worden verklaard zonder historisch onderzoek.

F. W. van Voorden

F. J. M. van Puijenbroek, *Beginnen in Eindhoven. Allochthoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw* (Eindhoven: Bura Boeken, 1985, 305 blz., f45,-, ISBN 90 6404 018 4).

Eind 1975 werd door de Eindhovense Kamer van Koophandel het Antoon Kerstenfonds opgericht ter bevordering van sociaal-economische publikaties over het bedrijfsleven in Zuid-Oost Brabant in verleden, heden en toekomst. Het bestuur van het fonds vroeg Van Puijenbroek in 1977 een onderzoek in te stellen naar ondernemersinitiatieven in Eindhoven in de negentiende eeuw. Omstandigheden verhinderden de auteur het boek op het geplande tijdstip af te leveren. Met enige vertraging is het toch verschenen.

De schrijver koos als uitgangspunt een stelling van Sombart die voor de fase van het ontstaan van het moderne kapitalisme — een tijdvak dat Sombart veel vroeger plaatst dan de hier onderzochte negentiende eeuw — vaststelde dat de aanzet tot commerciële en industriële vooruitgang in Europa vrijwel overal van vreemdelingen is uitgegaan. Van Puijenbroek onderzocht of dit ook in het negentiende-eeuwse Eindhoven het geval is geweest. Inderdaad is het grootste deel van de bedrijfsvestigingen in Eindhoven in de negentiende eeuw voor rekening gekomen van vreemdelingen. Erg verrassend is dit niet. Het is eerder opmerkelijk dat in dit kleine provinciestadje zoveel autochthonen probeerden een bedrijf op te richten.

De betekenis van de wat moeilijk toegankelijke studie van Van Puijenbroek — het boek biedt een aaneenschakeling van wegens gebrek aan primair documentatiemateriaal vaak korte en weinig diepgaande bedrijfsbiografieën — ligt elders.

De industrie van Eindhoven bestond tot de komst van Philips in 1891-1892 voornamelijk uit textiel- en tabakverwerkende bedrijven. Van deze twee bedrijfstakken had de textiel de oudste rechten. Vestigingen in deze sector komen al vanaf 1800 voor. Niettemin was het aantal ondernemers dat vóór 1850 Eindhoven of zijn directe omgeving uitkoos als vestigingsplaats voor een textielbedrijf niet groot. Pas in de jaren zestig en zeventig heeft zich een ware hausse in fabrieksstichtingen voorgedaan. In twintig jaar tijd kwam een dozijn nieuwe bedrijven tot stand. In een tamelijk groot aantal gevallen verdwenen die fabrieken evenwel weer even vlug als zij waren verschenen.

Van Puijenbroek meent dat de mechanisatie en rationalisatie in de textielnijverheid en met name de concentratie van spinnen en weven binnen de fabrieken aanleiding is geworden voor de komst van talrijke sigarenfabrikanten naar Eindhoven. Zij konden gebruik maken van de vrijgevalle arbeidskracht van thuiswerkers, die voorheen een deel van hun inkomsten hadden gehaald uit spinnen en weven ten behoeve van de kleine textiel fabrieken. Of dit helemaal juist is, waag ik te betwijfelen. Het leeuwedeel (ruim 60 %) van de tabaksbedrijven is tot stand gekomen in dezelfde twee decennia (1860-1879) die ook een hausse in de vestiging van textiel fabrieken lieten zien of daarvoor. Wel staat vast dat de bloei van de sigarennijverheid later plaats vond dan die in de textiel.

Duidelijker dan over de vestigingsfactoren kan Van Puijenbroek zijn over de economische omstandigheden, waaronder de Eindhovense nijverheid zich ontwikkelde. Een aantal aspecten trekt de aandacht. Vooreerst is de Eindhovense industrie in de negentiende eeuw in technologisch opzicht bepaald achterlijk. De invoering van door stoom-